

ської війни за Східну Галичину, і справді не мав жодного відношення до «вербування» Б. Скарбека⁵³.

Більшість осіб, яких згадував Б. Скарбек як учасників «контрреволюційної POV», на той момент уже були реабілітованими. Показання ж інших засуджених у цій самій справі щодо Б. Скарбека відверто не заслуговували довіри й не підкріплювалися речовими доказами. Зрештою й живі свідки, які особисто знали колишнього керівника «польської роботи» в УСРР (Ч. Снадзський, С. Держинська та ін.), дали про нього загалом позитивні відгуки як про цілком «радянську людину». У матеріалах Центрального особливого архіву в Москві також не виявилося жодних даних щодо належності Б. Скарбека «до агентури іноземних розвідок». Довелося констатувати, що Б. Скарбек-Шацький був засуджений безпідставно⁵⁴.

Відтак 27 лютого 1958 р. військова колегія Верховного суду СРСР розглянула висновок головного військового прокурора у справі Б. Скарбека-Шацького. З огляду на нововиявлені обставини вирок колегії ОГПУ від 9 березня 1934 р. було скасовано, а слідчу справу щодо Б. Скарбека припинено «за відсутністю складу злочину»⁵⁵. Ухвалою секретаріату ЦК КПУ від 2 січня 1991 р. (протокол № 6, п. 7–14⁶) він був посмертно реабілітований і в партійному відношенні⁵⁶.

**Горбуров К. Болеслав Скарбек-Шацький (1888–1934):
малоизвестная биография лидера
«польской коммунистической работы» в УССР**

В статье реконструируется биография лидера «польской коммунистической работы» в советской Украине 1920-х – начала 1930-х гг. Болеслава Скарбека-Шацкого, выявляются причины и обстоятельства его гибели в контексте сфабрикованного дела «Польской военной организации» в УССР.

Ключевые слова: Болеслав Скарбек-Шацкий, политика коренизации, польское национальное меньшинство, советская Украина, репрессии.

⁵³ Докл. див., напр.: Nowak J.-T. Droga życiowa pułkownika Lisa-Kuli. – Przemyśl, 1985. – 88 s.

⁵⁴ Держархів Чернігівської обл., ф. 8840, оп. 3, спр. 3296, арк. 30–31.

⁵⁵ Там само, арк. 32–32 зв.

⁵⁶ Там само, арк. 33.

**Horburov K. Boleslaw Skarbek-Szacki (1888–1934):
Little-Known Biography of the
«Polish Communist Work» Leader in the USSR**

The article reconstructs biography of the leader of «Polish Communist work» in the Soviet Ukraine in the 1920's – early 1930's Boleslaw Skarbek-Szacki, reveals reasons and circumstances of his death in the course of the fabricated case of «Polish Military Organization» in the USSR.

Key words: Boleslaw Skarbek-Szacki, indigenization policy, Polish minority, Soviet Ukraine, repression.

Віктор ПРОКОПЧУК*

**Історик Кость Туркало:
від «справи СВУ» до еміграції**

У статті досліджується життєвий шлях, педагогічна, науково-публіцистична діяльність К. Туркала — подолянина, співробітника Інституту української наукової мови ВУАН, жертви Харківського процесу у справі «Спілки визволення України» (1930 р.), якого від остаточної розправи врятувала еміграція.

Ключові слова: Поділля, ВУАН, репресії, «Спілка визволення України», реабілітація.

Кость Тимофійович Туркало, на жаль, маловідомий в Україні. Побіжну згадку про нього в контексті судового процесу над 45 учасниками міфічної «Спілки визволення України», який протягом 9 березня – 19 квітня 1930 р. проходив у Харківському оперному театрі, можемо знайти в науково-документальному виданні В. Пристайка й Ю. Шаповала¹; біографічні дані —

* Прокопчук Віктор Степанович — доктор історичних наук, професор, директор наукової бібліотеки Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

¹ Пристайко В.І., Шаповал Ю.І. Справа «Спілки визволення України»: невідомі документи і факти: наук.-док. вид. – К.: Інтел, 1995. – 448 с.

у кількох публікаціях В. Мацька² та монографії В. Прокопчука³; спогади самого К. Туркала українському читачеві в історико-літературному збірнику «Променистий і щирий мій краю» представив В. Куфльовський⁴. Однак із цих публікацій постать Костя Тимофійовича проглядає не досить виразно. Нерозкритими залишилися причини й наслідки чотирьох його арештів, науково-публіцистична діяльність, не дано відповідь на закиди в таємній співпраці з радянськими органами держбезпеки, що лунали з боку окремих емігрантських діячів. Відтак мета цієї статті — усебічно розглянути життя, педагогічну, науково-публіцистичну діяльність ще одного представника «розстріляного відродження».

Інтелектуальні, емоційні й світоглядні підвалини Костя Туркала закладалися на Поділлі, у селі Немиринці Проскурівського повіту (нині — Городоцького р-ну Хмельницької обл.), де 21 серпня 1892 р. він побачив світ. Батько — Тимофій Туркало — родом із Галичини, навчався у Львові, у Холмі закінчив гімназію і повний курс духовної академії. Був священником спочатку в Тростянці, згодом — у Кузьмині, а з 1890 до 1920 рр. — у с. Немиринці. Мати — теж галичанка, володіла мистецтвом лікування травами, була популярною в окрузі цілителькою.

Освіту Кость здобував поетапно. До школи його готував церковнопарафіяльний учитель Бакалинський — талановитий педагог, але «невиправний алкоголік». У 1907 р. закінчив Кам'янець-Подільське духовне училище, де навчався і його брат Василь, а смотрителем (директором. — В. П.) був Опанас Неселовський — відомий на Поділлі священник, педагог, магістр богослов'я, бібліотекар, краєзнавець, який, за словами К. Туркала,

² Мацько В.П. Білий цвіт на калині: довід. вид. — Хмельницький: Просвіта, 2001. — 174 с.; Його ж. Реабілітований посмертно // Променистий і щирий мій краю: Городок на Смотричі — 2: іст.-літ. зб. / Упор. П. Кривий, гол. ред. В. Куфльовський. — Городок: Бедрихів край, 2010. — С. 153–157.

³ Прокопчук В.С. Інституціоналізація краєзнавчого руху Правобережної України 20-х років ХХ — початку ХХІ ст. — Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. — 600 с.

⁴ Туркало К.Т. Спогади // Променистий і щирий мій краю: Городок на Смотричі — 2. — С. 158–236.

«за большевицьких часів [...] очолював у Харкові “Товариство безбожників”»⁵.

Успішний випускник — «перший учень у першому розряді» — він був зарахований до першого відділу першого класу Подільської духовної семінарії «на казну», казенний кошт. Жив із братом Василем у семінарському гуртожитку. За чотири роки навчання пізнав основи багатьох наук, особливо подобалися предмети природничого циклу, мова та література. Це й визначило подальшу долю.

Улітку 1911 р. подав документи до Варшавського університету на природничий факультет, куди приймали за конкурсом атестатів, і на хімічний факультет Київської політехніки, де потрібно було складати конкурсні іспити. Пройшов в обидва заклади, але обрав ближчий — київський. Брат Василь став студентом Московського комерційного інституту, найстарший Володимир — Дерптського університету, згодом викладав фізику і математику в Томській духовній семінарії⁶.

3 осені 1911 р. розпочався київський період життя К. Туркала, який із невеликими перервами тривав до осені 1943-го — понад 30 років. Навчався успішно, брав активну участь у громадському житті. Відвідував клуб «Родина», де читали реферати студенти, виступали зі своїми творами М. Вороний, Г. Чупринка. Вступив до української «Громади», працював у термінологічній комісії. Восени 1912 р. за дорученням товариства виголосив промову на похоронах М. Лисенка. А 1914 р. очолив його⁷. Із цієї «Громади» вийшло багато відомих згодом діячів, зокрема В. Голубович, І. Немоловський, В. Затонський та ін. У редакції газети «Рада», що розміщувалася на вулиці Інститутській, Кость Туркало познайомився з С. Єфремовим, який запропонував йому співпрацювати з часописом.

Із початком Першої світової війни пішов на піврічні медичні курси, де готували медперсонал для санітарних поїздів, успіш-

⁵ Туркало К.Т. Спогади. — С. 173.

⁶ Там само. — С. 211.

⁷ Там само. — С. 214–215.

но їх закінчив, отримавши свідоцтво фельдшера⁸. Але доля зробила несподіваний поворот і за пропозицією декана хімічного факультету професора В. Шапошникова зі студентами І. Леоновим та П. Рудиковським К. Туркало опинився в розпорядженні начальника 9-го району Південно-Західного фронту інженера В. Кокушкіна й неподалік від Кам'янця-Подільського займався прокладанням та ремонтом шляхів. Зокрема, восени 1916 р. на ділянці Кутківці–Гусятин він збудував 16 км дороги.

У січні 1917 р. був призначений начальником будівництва залізниці на Волині. Був свідком солдатської «вольниці», що почалася після оголошення «наказу № 1». Згадував:

«Непослух, відсутність дисципліни, биття, убивства, само-суди над офіцерами, дезертирство. Солдати почали здирати з офіцерів погони, а подекуди дійшло до того, що прибивали погони до плечей офіцерам цвяхами»⁹.

Біля Затурців у напрямку Хорохорина проклав 6 км залізниці. На початку 1917 р. був нагороджений орденом Св. Анни 3 ст.¹⁰

Із переходом до складу 8-го залізничного батальйону, що дислокувався в Києві, став свідком і учасником важливих політичних подій. У серпні 1917 р. вступив до Костянтинівської пішої військової школи, пропагував серед юнкерів українську ідею. Єдиний від усієї школи був обраний делегатом і наприкінці жовтня брав участь у роботі III військового з'їзду, увійшов до Всеукраїнської ради військових депутатів, від неї — до Центральної Ради, а згодом і до комісії при генеральному секретареві військових справ С. Петлюрі¹¹. Із захопленням Києва військами М. Муравйова перейшов у підпілля.

У лютому 1918 р. з поверненням УЦР за протекції О. Курило почав викладати рідну мову у школі перекваліфікації офіцерів, які перейшли на службу до української армії. Увечері відбував засідання Центральної Ради. У цій же школі працював за періо-

⁸ Туркало К.Т. Спогади. – С. 224.

⁹ Там само. – С. 227.

¹⁰ Там само. – С. 226.

¹¹ Там само. – С. 229.

ду Гетьманату. За Директорії опинився в Кам'янці-Подільському, служив у культосвітній управі штабу армії¹². Восени 1920 р., після відступу залишків війська за р. Збруч, К. Туркало поїхав у Немиринці до батька, щоб перебути скрутний час. Тиждень переховувався у сусідніх Пашківцях, поки в рідному селі перебував червоноармійський загін¹³.

Згодом перебрався до Києва, де його чекала наречена — Марія Нілова. Pozнайомився він із нею ще у вересні 1913 р. Випускниця столичного інституту шляхетних дівчат, вона з 1917 р. мешкала в Києві. Марія Петрівна стала вірною подругою, соратницею Костянтина Тимофійовича на його страдницькому шляху, матір'ю двох їхніх синів. Мала літературні здібності, здійснила переклад українською мовою окремих творів Ч. Діккенса, Дж. Лондона, Ж. Верна, В. Гюго, виступила авторкою кількох творів, зокрема «Легенди про хліб»¹⁴.

У 1921 р. К. Туркало викладав хімію, природознавство та українську мову на різних військових курсах. У той час в Україні розгорнулися збройні повстання, з'явилися сподівання на повернення з-за кордону національного уряду. Разом із професором О. Качаловським, Т. Садовським та іншими ввійшов до комітету, який очолював В. Сухобрусов. Однак невдовзі чекісти заарештували й розстріляли його, а повстанський комітет розпався¹⁵.

Улітку 1921 р. було заарештовано й К. Туркала. Його звинуватили у причетності до підпільної організації у школі червоних старшин, де він викладав і де навчалися в основному колишні вояки Української галицької армії. У камері сидів із повстанським отаманом Ангелом — 28-річним студентом університету О. Грудницьким, згодом розстріляним чекістами, та поетом Г. Чупринкою. Слідство тривало два місяці. Через відсутність доказів його звільнили. Це був перший арешт¹⁶.

¹² Туркало К.Т. Спогади. – С. 235.

¹³ Туркало К.Т. Торттури (Автобіографія за більшовицьких часів). – К.; Нью-Йорк: Наша Батьківщина, 1963. – С. 7.

¹⁴ Променистий і щирий мій краю: Городок на Смотричі – 2. – С. 246.

¹⁵ Туркало К.Т. Торттури (Автобіографія за більшовицьких часів). – С. 11.

¹⁶ Там само. – С. 12–13.

К. Туркало прагнув завершити вищу освіту, тож 1922 р. поновився, а 1925 р. закінчив повний курс політехнічного інституту¹⁷. Одночасно продовжував і викладацьку працю, 1922 р. — ще й в окружній школі міліції. Прилучився до наукової праці. Маючи досвід роботи в термінологічній комісії студентської Громади, безоплатно допомагав науковцям формувати словник української термінології¹⁸.

З економічної та політичної кризи більшовицька влада вирішила виходити за рахунок допущення приватного капіталу до відродження промисловості й загравання з різними національностями, проголосивши політику так званої «коренізації». К. Туркало щиро долучився до українізації, за направленням міського лекторського бюро читав українську мову та українознавство в різних установах. Невдовзі очолив вказане бюро й проводив роботу з кінця 1923 – до початку 1926 рр.¹⁹ Крім того, викладав хімію на робфаку інженерно-меліоративного інституту та в робітничому університеті. 1927 р. обійняв посаду асистента кафедри неорганічної хімії медичного інституту, а також мовного редактора газети «Пролетарська правда».

Не залишав наукових занять, дописував до різних газет, журналів. У 1923 р. отримав оплачувану посаду редактора технічного відділу Інституту української наукової мови (ІУНМ) Всеукраїнської академії наук. У жовтні 1925 р. навіть очолив цей відділ. Добробут сім'ї поліпшився, двічі по путівках секції наукових робітників із дружиною та синами Зіновієм і Ярославом побував на відпочинку в Криму²⁰. У 1926–1928 рр. К. Туркало виступив редактором російсько-українського словника ділової мови, а спільно з В. Фаворським уклав словник технічної термінології²¹.

¹⁷ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф. 166, оп. 12, спр. 78181 (Туркало Кость Тимофійович), арк. 1.

¹⁸ Туркало К.Т. Торттури (Автобіографія за більшовицьких часів). – С. 14.

¹⁹ Там само. – С. 23.

²⁰ Там само. – С. 23–24.

²¹ Практичний російсько-український словник ділової мови: конторської та рахівничої / Ред. К. Туркало. – К., 1926; Словник технічної термінології / Уклад. К. Туркало, В. Фаворський. – К.: ДВУ, 1928. – Т. 1.

Відносно затишшя середини 1920-х рр. досить швидко змінилося черговим наступом більшовицької влади. За анекдот, необережно сказане слово людина могла бути заарештована. З'явився сумнозвісний пункт 10 статті 54 Кримінального кодексу — контрреволюційна агітація, за що можна було отримати 10 років ув'язнення. Першого відчутного удару репресивна машина завдала по науковій еліті — потенційній опозиції до нової влади.

Літню двомісячну відпустку 1929 р. сім'я Туркалів проводила у с. Дзвінкове, за 50 км від Києва. 19 серпня до будинку, де вони зупинилися, увійшли п'ятеро чекістів на чолі зі старшим оперуповноваженим С. Бруком. Провели обшук, вилучили посвідку члена УЦР і повезли К. Туркала «в Липки» (район Києва, де розміщувалося ДПУ УСРР)²². У цей час уже повним ходом ішла фабрикація «справи» неіснуючої підпільної організації «Спілка визволення України» (СВУ), спрямованої проти української науково-педагогічної, творчої інтелігенції, участь в якій приписувалася й Костянтиніві Туркалу. Почалися виснажливі допити, у ході яких, як пізніше згадував сам К. Туркало, він «по-написував багато неправди»²³.

У спогадах автор не розкрив ходу слідства. Про що він не сказав? Звичайно, про допити і власні показання. І це зрозуміло, адже він не мав доступу до архівної справи, яка й досі перебуває в Києві, у Галузевому державному архіві Служби безпеки України. Та й не все в тих свідченнях виглядало пристойно: були категоричні заперечення, але було й каяття... Авторіві цієї розвідки вдалося детально вивчити архівно-кримінальні справи К. Туркала, М. Кривинюка, Г. Голоскевича, М. Любинського, В. Підгаєцького, Й. Карповича, Н. Токаревської — вихідців із Поділля й Південно-Східної Волині, притягнутих до судової відповідальності у «справі СВУ». Костянтин Тимофійович витримав понад десяток запитань у протокольних допитах. Цікаву інформацію подає перший, який відбувся 21 серпня: анкетні дані,

²² Туркало К.Т. Торттури (Автобіографія за більшовицьких часів). – С. 29, 31.

²³ Там само. – С. 42.

біографічна хроніка, картина нелегкої праці співробітників Інституту української наукової мови ВУАН.

До початку 1925 р. ІУНМ містився в одній кімнаті, його співробітники працювали здебільшого вдома, час від часу збираючись для обговорення важливих питань то в одного, то в іншого колеги. На таких нарадах вели протоколи. Хтось, прочитавши «Сонячну машину» В. Винниченка, у жартівливій формі кинув слово «ІНАРАК», яке одразу підхопили всі, дивуючись збігу, адже його можна було розшифрувати і як «інститутські наради активу»²⁴. Цей жарт дорого коштував заарештованим — надалі їхню «підпільну терористичну організацію» слідчий І. Южний називав «ІНАРАК», а жартівливе прізвище К. Туркала — «Буркун», що ним колеги нагородили Костя Тимофійовича за дещо замкнутий характер, присвоїв йому як підпільну кличку.

4 вересня 1929 р., після двотижневої «обробки», К. Туркало несподівано заявив:

«Підтверджую, що при Інституті української наукової мови існувала нелегальна організація під назвою “ІНАРАК”, куди входили Дубровський Віктор Григорович, Кривинюк Михайло Васильович, Шарко Вадим Вікторович, Осьмак Кирило Іванович, Поночіні Сергій Сергійович, Гладкий Микола Дмитрович, Шелудько Іван Михайлович, Лепченко Яків Хомич, Туркало Костянтин Тимофійович, Страшкевич Володимир Михайлович, Кондрачук Юліан Гаврилович. На чолі цієї організації стояв Холодний Григорій Григорович»²⁵.

Почали спрацьовувати методи фізичного і психологічного тиску, приклад співкамерників, робилася спроба якось полегшити своє становище.

12 вересня з'являється наступний документ із типовим для «справи СВУ» заголовком «Моє каяття». Наведемо деякі уривки з нього:

«[...] Організація ця мала назву “ІНАРАК” і ніколи її не називано серед учасників СВУ, бо цю назву я почув уже після

арешту, але я добре розумію, що не в назві справа. Уся суть роботи її доводить мені, що вона була контрреволюційна й я був її членом. [...]»

Щиро каюся й відверто заявляю перед радянською владою й цілою радянською громадськістю, що від цього часу я зрікаюся своєї контрреволюційної петлюрівсько-єфремівської ідеології й стаю на шлях чесної роботи радянського громадянина [...]. І прошу дати мені змогу довести щирість мого каяття дальшою моєю працею»²⁶.

Але в тогочасній слідчій практиці це був тільки етап, прийом, за яким ішла низка «уточнень», «доповнень» і т. п. Не відкладаючи у довгу шухляду, слідчий І. Южний повів масовану атаку проти надломленого в'язня. 14, 26 вересня, 1 і 7 жовтня відбулися тривалі й виснажливі допити. 22 жовтня взяв санкцію прокурора на продовження слідства ще на місяць, а 6 листопада, перед черговою річницею жовтневих подій у Петрограді, слідчий закликав К. Туркала «очиститися». Протокол допиту фіксує нові деталі «контрреволюційної» діяльності співробітників Інституту української наукової мови ВУАН. Наприклад:

«Я не можу таїти того, що редакторський склад інституту був узагалі настроєний проти інтернаціональних слів, а особливо проти чужих та російських»²⁷.

Оскільки контингент майбутніх учасників показового процесу в основному вже визначився, їх почали перевозити до Харківської в'язниці. 30 листопада ввечері у заґратованому купе до тодішньої столиці радянської України повезли й Костянтина Туркала. У книзі «Тортури» він зафіксував цінні деталі про утримання київських в'язнів у тюрмі на Холодній Горі. Їх помістили у спецкорпусі, К. Туркала — на третьому поверсі в камері № 61.

«Коли двері відчинилися, мене опанувало чимале здивування, — згадував Кость Тимофійович. — Я побачив перед собою маленьку, щойно відремонтовану, чистісеньку кімнату з двома ліжками по обидва боки під стінами, а між ними, у

²⁴ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України), спр. 67098, т. 112, арк. 18.

²⁵ Там само, арк. 73.

²⁶ ГДА СБ України, спр. 67098, т. 112, арк. 104–105.

²⁷ Там само, арк. 131.

протилежному кінці від дверей, під стіною столик. Від столика на підлозі постелена була новенька доріжка — ковричок, столик, покритий білим свіжим обрусом, а на столику в квіточнику — букет квітів. На ліжках — по подушці в чистеньких білих пошивках, простирадла, по одному коцу. Усе чистесеньке, свіже. Біля дверей вішалка з двома кілочками. Я мусив ущипнути себе, щоб переконатися, що це не марево, а дійсність»²⁸.

На додачу до всього — ще й п'ятиразове харчування (бульйон, гречана каша, хліб, булка з маслом, м'ясо, чай із цукром). Причин такої уваги до в'язнів було декілька, адже їх схиляли до «каяття», повного визнання надуманих звинувачень, показуючи їм, що ті можуть втратити за відмови від «співпраці» зі слідством, а головне, після довгого сидіння в камерах у Києві, допитів із моральними тортурами, хронічного недоїдання вони мали вкрай нужденний вигляд — таких не можна було виставляти на прилюдний суд.

У Харкові допити продовжилися. І хоч велися вже суто українською мовою, усе ж методи майже не змінилися. За свідченням К. Туркала,

«фізичних спеціальних впливів тоді ще не застосовували. Але довгі допити та ще й уночі, нерідко по 10–12 годин робили свою справу... Лайка, глузування, кпини, висміювання, погрози були повсякчасними аксесуарами під час допитів. На слабших фізично людей такі довгі допити, та ще й уночі, та під такою моральною депресією впливали дуже від'ємно, і бувало, що вони щось писали, а потім і самі не пам'ятали, що вони понаписували»²⁹.

Слідчий розумів, що показань К. Туркала для його засудження недостатньо й вимагав якихось нових фактів, зізнань. 7 грудня 1929 р. Костянтин Тимофійович написав ще одну заяву.

«Зізнання є половина провини, а незізнання тягне за собою найсуворішу кару, як упертому й завзятому ворогові, — в унісон зі слідчим твердив він. — Отже, як кажуть, моя доля в моїх руках, а через те, маючи родину, двох синів маленьких

(Зіновієві було 8, а Ярославові лише 5 років. — *В. П.*), що за них я найперше повинен думати й дбати, я вважаю, що не зізнавшись тут, я був би найганебнішим злочинцем насамперед перед ними. Отже, я не пам'ятаю, а раз не пам'ятаю, то я не у силі щось видумувати»³⁰.

Це звернення засвідчує страшенний біль і відчай надломленої кількамісячними знущаннями людини:

«Людина довірлива, вразлива, чутлива й від природи песимістично настроєна, я одверто кажу, через ці свої властивості я стільки пережив і перемучився за ці майже чотири місяці ув'язнення, що, здається, волів би був бути й справді активним і цілком свідомим організатором СВУ, щоб більше не переживати цих мук через незнання. Я тоді мав би у чому зізнаватися, зізнався і був би спокійний, як це я бачив, чув і передчуваю на прикладах тих, що мали у чому зізнаватися. Я тільки скажу, що внаслідок цих переживань почуваю себе настільки вже знищеним для життя, що передо мною божевільною примарою стоїть доля моїх дітей»³¹.

Нічого нового не добився слідчий під час останнього допиту 14 грудня. І все ж це не завадило І. Южному 18 січня 1930 р. пред'явити ув'язненому офіційне звинувачення, як «колишньому юнкеру»,

«колишньому члену Центральної Ради, що працював у секції контролю Головного військового отамана Петлюри [...], був у минулому зв'язаний із повстанським рухом, 1921 р. був заарештований київським ЧК за належність до запільної контрреволюційної організації — Козача Рада».

Слідчий констатував, що:

«в 1927 р. Кость Туркало був завербований Григором Холодним у члени запільної контрреволюційної організації СВУ», що «К. Туркало входив в осередок СВУ при ІУНМ, котрий мав конспіративну назву "ІНАРАК"», а по організації «К. Туркало мав кличку "Буркун", проводив контрреволюційну роботу до арешту за завданням керівного центру СВУ».

²⁸ Туркало К.Т. Тортури... – С. 38–39.

²⁹ Там само. – С. 40.

³⁰ ГДА СБ України, спр. 67098, т. 112, арк. 153.

³¹ Там само, арк. 154.

Відтак йому було висунуте звинувачення в «контрреволюційній діяльності», «антирадянській агітації», власне, у злочинах, передбачених статтями 54-2 та 54-11 Кримінального кодексу³².

Протягом 9 березня – 19 квітня 1930 р. у Харківському оперному театрі відбувався відкритий судовий процес над 45 в'язнями. Відповідну морально-психологічну обстановку формувала преса. Так, журнал «Більшовик України» писав:

«У процесі СВУ український пролетарський суд судить в історичній ретроспективі весь український націоналізм, націоналістичні партії, їхні негідні ідеї буржуазної самостійності, незалежності України»³³.

Деякі київські газети вмістили фото К. Туркала, назвавши його «полковником Залізного батальйону»³⁴. І на допитах, і у ході судового слідства він зумів витримати лінію: визнавав власні «ідейні хитання», українську націоналістичну ідеологію інститутської інтелігенції, що не прийняла бід і жорстокостей, які принесла революція і громадянська війна, не підтримувала дії влади, але категорично заперечував політичну, а тим більше збройну боротьбу та навіть підготовку до неї. Більше того, на суді він відмовився від попередніх показань щодо «ІНАРАКу» як осередку СВУ, сказавши, що дав свідчення помилково, під впливом слів Г. Холодного, а фактично до арешту навіть не чув такої назви³⁵. До речі, 1931 р., у ході попереднього слідства вже по наступній справі К. Туркало продовжував стверджувати, що за участь у «СВУ» був засуджений необґрунтовано.

Йому дали 3 роки суворої ізоляції, але умовно, як і групі інших учасників процесу, та невдовзі звільнили. Тоді влада ще зважала на світову громадськість і в такий спосіб демонструвала «об'єктивність» і «справедливість» радянської судової системи.

Насправді ж у Харківському оперному театрі протягом 42 днів судили 45 кращих синів українського народу, і не за факти

«контрреволюційної діяльності», а за ідейні переконання, соціальне походження: 31 підсудний належав раніше до українських політичних партій, 6 були членами Центральної Ради, 2 — міністрами уряду УНР, В. Чехівський — прем'єр-міністром, 15 — вихідцями з духівництва. Харківський процес не тільки понівечив долі, а й життя підсудних та їхніх родин: згодом 12 із них були розстріляні, 5 померли у в'язницях, 2 — після звільнення. Наступна хвиля арештів накрила ще 700 осіб, а потім — понад 30 тисяч³⁶.

У 1960-х рр. у США посилювався інтерес до «справи Спілки визволення України». Н. Павлушкова — племінниця С. Єфремова, якому слідство інкримінувало керівництво міфічною «СВУ», а згодом і Ю. Семенко — автор книги «Наталя Павлушкова» (Мюнхен; Львів, 1999 р.), звинуватили К. Туркала в таємній співпраці з ДПУ УСРР. 1976 р. у Нью-Йорку вийшов друком 48-сторінковий матеріал «Туркало — московські запродавці й ГПУ-КГБ». Не приховував факту цькування з боку деяких емігрантських діячів і сам Кость Тимофійович, відмітаючи наклепи³⁷. У вступі до «Спогадів» він засвідчив, що керівники еміграційної «СВУ» називали його «сексотом» радше через незнання суті тогочасної сталінської системи, адже вони того «чистилища» не проходили, і вкотре стверджував, що

«формально організації “СВУ” не було, а її провокаційно сконструювало з допомогою двох підсудних у цій справі московське ГПУ, щоб створити законну підставу для знищення верхівки української наукової інтелігенції того часу. [...] Коли б то була чиста правда, для чого всіх тих суддів того процесу, усіх прокурорів та молодших оборонців упродовж кількох років після процесу ГПУ знищено [...] ? Та й саме ГПУ — його склад — до 1940 року “оновлено”. Для чого тримати живих свідків?»³⁸.

Ми вже процитували основні свідчення К. Туркала на слідстві й твердження з книги «Тортури», що заарештовані «у своїх

³² ГДА СБ України, спр. 67098, т. 112, арк. 170.

³³ Туркало К.Т. Тортури (Автобіографія за більшевицьких часів). — С. 95.

³⁴ Мацько В.П. Реабілітований посмертно. — С. 154.

³⁵ ГДА СБ України, спр. 67098, т. 183, арк. 143–147.

³⁶ Прокопчук В.С. Інституціоналізація краєзнавчого руху Правобережної України 20-х років XX – початку XXI ст. — С. 140.

³⁷ Туркало К. Спілка визволення України // Нові дні (Торонто). — 1969. — Жовтень. — Ч. 237; Листопад. — Ч. 238; Грудень. — Ч. 239.

³⁸ Туркало К.Т. Спогади. — С. 159.

передсудових свідченнях понаписували багато неправди», нерідко не підозрюючи, що, скажімо, зі звичайної інформації про структуру Інституту української наукової мови, склад редакційних груп, зв'язки з науковим активом у центрі та округах слідчі конструювали розгалужене «підпілля» з керівництвом та низовими філіями. Подібні або й більш критичні свідчення давали всі 45 учасників Харківського процесу. Чи мають право ті, хто не пережив трагедії, яка звалилася на голову невинних людей (фізичне й моральне насилля, цілодобові допити, образи, знущання, голод і холод), звинувачувати в нестійкості людей, загнаних у безвихідь, людей, що шукали бодай шпаринку, аби уникнути таборів, смерті? Аналіз протоколів слідства, як і спогадів К. Туркала, спростовує інсинуації тих, хто традиційно шукає винних, забуваючи, що ще до трагічних 1929–1930 рр. українська еліта була приречена на винищення тоталітарним режимом.

Після звільнення Костянтин Тимофійович тривалий час не міг забути тюремного кошмару, щоразу з болем у душі переживав усі дні «сидіння у в'язниці», згадував допити, а також тих талановитих українських учених, письменників, педагогів, священнослужителів, які загинули тільки за те, що палко любили свою Батьківщину, українську мову, культуру, історію, власний народ. Він розумів, що після двох арештів і Харківського процесу перебуватиме під пильним наглядом «чекістів», спокійно жити і працювати йому не дадуть. І справді, 14 жовтня того ж таки 1930 р. К. Туркала заарештували, уже втретє. Його знову звинувачували в «контрреволюційній агітації», а слідчий прагнув завербувати у «секретні співробітники». Однак йому не вдалося ані обґрунтувати звинувачення, передбачені ст. 54-10, ані добитися співпраці. 5 грудня, після 52-денного утримання в Лук'янівській в'язниці, К. Туркала випустили під підписку про невиїзд³⁹.

Повернувшись до науково-дослідного інституту, де працював до арешту, довідався, що й директора, академіка Опокова, теж заарештовано. Пізніше, 1933 р., він загинув на засланні. Не

³⁹ Туркало К.Т. Торттури (Автобіографія за більшевицьких часів). – С. 49.

побувши на волі й місяця, 3 січня 1931 р. К. Туркало був заарештований учетверте. У камері дізнався, що ДПУ УСРР уже повним ходом застосовує жорстокі тортури — побої, підвальні камери з пацюками та водою по коліна, «стілець». Слідчий Андрєєв застосував до К. Туркала і «дантистичний допит» — йому вибили 2 зуби, і «стілець», тобто денне й нічне сидіння на стільці під наглядом вартового без сну та розмов. За будь-яке порушення правил — побої. Таких багатоденних «стільців» заарештований витримав аж чотири, причому один із них тривав тринадцять діб. Допити ж починалися трафаретним зверненням: «Ну, тепер рассказывайте!». В'язневі не виставлялося звинувачення, він сам мав придумати, за що його заарештовано та «признатися» у своїй «провині». Була навіть імітація розстрілу. Кость Тимофійович згадував, коли його поставили під дерево, він відчув,

«як волосся на голові почало випростовуватись, а смушева шапка почала лізти догори [...]. А в голові мирхотливий, швидкозмінний калейдоскоп [...]. Діти, дружина, моє дитинство, страхіття ГПУ нестримним хаотичним потоком перебігали в голові»⁴⁰.

Щоб урятуватися, він пішов на крайній крок, погодившись на співпрацю з ДПУ УСРР. У книзі «Торттури» своє рішення обґрунтував так:

«Подумавши трохи, я вирішив написати, що згоджуюся “співпрацювати”, а там знову відмовитися [...]. Довго міркував я і поставив собі твердо: ні! Написати — напишу, але згоди не дам, коли викличуть. І написав»⁴¹.

Згодом виявилося, що його заарештували у справі «підпільної військової організації», але вибити підтвердження не змогли. 15 травня 1931 р., після чотирьох із половиною місяців тортур, старший уповноважений ДПУ УСРР С. Брук, той самий, що арештовував у справі СВУ, оголосив йому рішення трійки від 20 квітня 1931 р.:

⁴⁰ Туркало К.Т. Торттури (Автобіографія за більшевицьких часів). – С. 71.

⁴¹ Там само. – С. 61.

«Подследственного инженера Туркала Константина освободить и дело его сдать в архив»⁴².

Варто підкреслити, що Кость Тимофійович на співпрацю з ДПУ–НКВС не погодився. Із часу звільнення аж до початку німецько-радянської війни практично перебував на напівлегальному становищі — міняв місця проживання, періодично кидав роботу, щоб не потрапити в лабеті НКВС — із 1934 р. головний каральний орган комуністичної влади. Йому радили виїхати з Києва, а то й з України. Натомість переїхав до столиці республіки — Харкова, зумів улаштуватися на роботу до науково-дослідного відділу тресту «Кокс», поселився у с. Високому за 18 км від міста. На Харківщині став свідком Голодомору 1932–1933 рр. Улітку 1933 р. у складі бригади, направленої на збирання врожаю в одне із сіл Карлівського району, спостерігав:

«Абсолютна тиша. Що там людської пісні, гавкання псів чи м'явкання котів, навіть цвірінкання горобців, каркання ворон чи квакання жаб не можна було почути. Усе пішло на поживу людям, що, як могли, рятувалися від смерті, а найголовніше — від передсмертних мук. Багато хатів уже стояло пустою. А сусіднє село Костянтинівка, казали, уже вимерло до ноги»⁴³.

Незабаром отримав направлення в коксівню с-ща Хонжонкове на Донбасі, за 7 км від Макіївки, тимчасово виконував обов'язки технічного директора. Звідти наприкінці 1934 р. був переведений на посаду інженера коксового цеху Єнакіївської коксівні. І на цьому митарстві по Донбасу не закінчилися.

У розпал масових арештів побачив якомсь на дошці оголошень наказ. Щоб убезпечити себе від репресій (своєрідна самотраховка), директор Коник звільнив 6 осіб як таких, що не справилися з роботою, у тому числі й К. Туркала. Але у тресті поставилися до цього рішення з розумінням та, цінуючи професійні здібності Костя Тимофійовича, перевели його в Макіївську найновішу коксівню змінним інженером коксового цеху⁴⁴.

⁴² Туркало К.Т. Торттури (Автобіографія за більшовицьких часів). – С. 105.

⁴³ Там само. – С. 118.

⁴⁴ Там само. – С. 131.

Однак куди б не переїжджав, він щоразу опинявся в полі зору енкавеєсівців, які намагалися залучити його до таємної співпраці. Тож коли К. Туркало вкотре відмовився, «органи» взялися роздмухувати нову справу. У макіївській районній газеті з'явилася замітка:

«Як може добре працювати виробня, коли на ній працюють такі інженери, як Туркало, контрреволюційність якого виявлено ще 1930 року на суді Спілки визволення України».

Це був «останній дзвінок», за яким — арешт. Одразу ж написав заяву, пояснивши, що за станом здоров'я «повинен вивезти з донбаських газів дружину й дітей»⁴⁵. Директор зрадів, що одна з його проблем так швидко може вирішитися, тож негайно підписав заяву. За півгодини К. Туркало виїхав із Макіївки і на Донбас більше не повертався.

Вирішив прилаштувати сім'ю десь у тихому місці біля Києва, а самому «блукати по світу». Із трудом винайняв кімнату в Микільській Слобідці. Дружина влаштувалася робітницею на швейну фабрику, а він поїхав шукати пристановища в Росії, аби відірватися від своїх переслідувачів. Знайшов місце начальника апаратного відділу у с. Петрово-Городище за 150 км на північ від Москви. Рік прожив більш-менш спокійно, поки 1939 р. на гуральню не прибув доповідач із питань міжнародного становища — він же начальник обласного управління НКВС. Попри інші питання наприкінці доповіді він заявив, що на підприємстві теж є «контрреволюціонери», якими треба зайнятися⁴⁶.

Кость Тимофійович негайно написав заяву до київського Спиртотресту та отримав запрошення на горілчаний завод у Сквирі. Згодом перейшов на посаду інженера в Торфосоюзі в Києві. І тут знову потрапив у поле зору НКВС. К. Туркала попередили, що він із 1934 р. не має права проживати у великих містах, крім райцентрів і сіл, якщо вони були понад 100 км від держкордону. З січня 1940 р. опинився практично на нелегальному становищі. У Кам'янці-Подільському у січні 1940 р. помер

⁴⁵ Туркало К.Т. Торттури (Автобіографія за більшовицьких часів). – С. 134.

⁴⁶ Там само. – С. 149.

батько, але поїхати на похорони К. Туркало не міг. Удень він працював у Торфосоюзі, а ночував будь-де, інколи в Микільській Слобідці, а після візиту міліції, яка цікавилася ним — у товариша, а то й у садку, парку чи в кущах на схилах Дніпра...

У 1941 р. працював у Смільницькій артлі, будував коксову піч. Водночас звертався із заявами до різних інстанцій, добиваючись права на прописку в Києві. Після листа на ім'я Й. Сталіна отримав нарешті дозвіл прописатися, проте тільки на місяць. Згодом — на три. У таких поневіряннях застала його війна. К. Туркало згадував, як пильні київські двірники й кербуди нагнітали істерію «шпигуноманії», ловлячи й передаючи до міліції будь-яку підозрілу людину; як, евакуйовуючись, свої ж нищили обладнання, палили архіви:

«У цілому місті в повітрі літав паперовий попіл, а коло будинків державних установ палали ватри з їх архівних документів. НКВС арештувало всіх, хто стояв у них на обліку, в останній агонії [...] хапало чимало людей»⁴⁷.

У такій ситуації прихід німців став для К. Туркала своєрідним порятунком. На початку нацистської окупації він очолив технічний відділ міської управи, де головував знайомий йому професор О. Оглоблін, а восени 1942 р. — управу Куренівського району м. Києва. Після реорганізації міського управління став уповноваженим на Куренівці від Подільського району⁴⁸.

19 вересня 1943 р. разом із сім'єю залишив територію України й опинився в Польщі. Згодом перебрався до Німеччини, а 1949 р. — у США. Непростим виявилось для К. Туркала життя в еміграції. І все ж зміг дати дітям пристойну освіту: Зіновій Костянтинович (1921–2004 рр.) став інженером, публіцистом, залишив спогади «Київ за німців», «У Франції»; Ярослав Костянтинович (1924–2009 рр.) — хірургом, доктором медицини, полковником американської армії, автором низки медичних та історичних видань⁴⁹. Кость Тимофійович доживав віку без дру-

⁴⁷ Туркало К.Т. Тортур (Автобіографія за більшовицьких часів). – С. 179.

⁴⁸ Там само. – С. 201.

⁴⁹ Променистий і щирий мій краю: Городок на Смотричі – 2. – С. 146–147.

жини — Марія Петрівна залишила цей світ у 1970 р. Відійшов у Вічність 17 жовтня 1979 р. у Нью-Йорку. За десять років, 11 серпня 1989 р., пленум Верховного Суду УРСР повністю реабілітував К. Туркала, визнавши відсутність складу злочину в діях засуджених 1930 р. у «справі СБУ».

Таким нелегким і трагічним — через чотири арешти, судилице у Харкові, поневіряння, напівлегальне життя — видався шлях подолянина Костя Туркала в еміграцію, що й урятувало його, як і багатьох інших українців, від остаточної розправи з боку сталінської репресивної машини.

Прокопчук В. Историк Кость Туркало: от дела СБУ до эмиграции

В статье освещается жизненный путь, педагогическая и научно-публицистическая деятельность К. Туркало — подолянина, сотрудника Института украинского научного языка ВУАН, жертвы Харьковского процесса по делу «Союза освобождения Украины» (1930 г.), которого от окончательной расправы спасла эмиграция.

Ключевые слова: Подолье, ВУАН, репрессии, «Союз освобождения Украины», реабилитация.

Prokopchuk V. Historian Kost' Turkalo: SVU off the case before the immigration

The article researches the life and scientific pedagogical activity of K. Turkalo — researcher of the Institute of Ukrainian Scientific Language VUAN, the victim of Kharkiv's process in case of falsified «Union of Liberation of Ukraine» (1930), who rescued from the final retribution in emigration.

Key words: Podillia, VUAN, repression, «Union of Liberation of Ukraine», rehabilitation.